

ՖԵԹՀԻՅԵ ՉԵԹԻՆ

ՄԵԾ ՄԱՅՐՈՒ

GADARIAN

JOHN O.
LAWRENCE

ASQUITH

ՖԱՔԻՒՆ ՉԱՐԺԻՆ

ՄԵՇ ՄԱՅՐՄ

ՖԱՔԻՒՆ ՉԱՐԺԻՆը ծնվել է Էյազիզ-Մադենում: Տարրական, ապա միջնակարգ կրթություն է ստացել Մահմուդիյենում, Մադենում և Էյազիզում: Ավարտել է Անկարայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: Եղել է Ստամբուլի փաստաբանների կողմանական պաշտպանության գործադիր կոմիտեի անդամ և փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանության աշխատանքային խմբի խոսնակը: Տարբեր թերթերում և ամսագրերում ունի հրատարակված հոդվածներ: Ներկայումս ապրում է Ստամբուլում:

ՀՏԴ 894.35 Զմթին

ԳՄԴ 84.5 Թու

Չ 328

Չ 328 Զմթին Ֆնթիիյն.

Մնծ մայրս: Հուշագր. /Ֆնթիիյն Զմթին:

Թարգմ.՝ Ռ. Մնլքոնյան. - Եր.: Պարույր Սևակ, 2008. 132էջ:

Թուրքիայի հայտնի իրավապաշտպան Ֆնթիիյն Զմթինը «Մնծ մայրս» հուշագրական վիպակում վերապատճենում է իր տատի կյանքն ու հուշնրդը: Տատը, որին շրջապատում բայորը զիտեն որպես մօւալման թրքուիի Սնինը անոնով, կյանքի վնրջին տարիններին խոստովանում է թառանը՝ Ֆնթիիյն Զմթինին, որ ինքն իրականում հայ է և մինչև 1915 թվականը բրիստոնյա է նղնի ու իր իսկական անուն-ազգանունն է Վնրանուշ կատարյան: Վնրանուշը պատմում է հայերի տնդահանման, արտօրի, կոտորածի առանձին դրվագներ, որոնց ականատեսն է նղնի: Այս զիրքը, որն արդեն յոթ անգամ հրատարակվել է Թուրքիայում, առաջին անգամ արևելահայերներ թարգմանությամբ հայ ընթերցողին է ննրկայացմել 2006 թվականին: Սա գրքի նրկորդ հրատարակությունն է:

ԵՊՐ Գրադարան

SU0104557

Չ 4703020100
752(01)2006 2008թ.

ԳՄԴ 84.5 Թու

ISBN 99941-810-1-7

- © Ֆնթիիյն Զմթին 2004
- © «Մնթին» հրատ. 2004
- © «Պարույր Սևակ» հրատ. 2008
- © Ռուբեն Մնլքոնյան (թարգմ.)

ՖԵԹՎԻՑԵ ԶԵԹԻՆ

ՄԵԾ ՄԱՅՈՒ

(հուշագրական վիպակ)

Երկրորդ հրատարակություն

Թուրքնենից թարգմանությունը և
տողատակների ծանոթագրությունները՝
բանասիրական գիտությունների թեկնածու
Ուրիշ Մելքոնյանի

Երևան
«Պարույր Սևակ» հրատ.
2008թ.

Սիրնի Այշն, Նադիրն, Ննջմիյն, Ջնյանփ, Ջնիրա, Հանդան,
դուք ինձ քաջալերնցիք, որպեսզի նս գրեմ՝ ծնր ծնոքից նկած ողջ
հնարավորությունները ի սպաս դննլով, թնրահավատությունս
ինձնից վաննցիք, նթե դուք չիննիք այս գիրքը չեր գրվի: Ինչ լավ է,
որ դուք կաք, և լավ է, որ իմ մտնրիմներն եք:

Նվիրում նմ Մարգարենո մորաքրոջս հիշտուակին

Եթք միտքս է զնկնում այդ տարվա հունվար ամիսը, հոգիս սարսուս է պատում, մրսում նմ: Հոգուս խորքը մղկտում է: Մայրս, որպեսզի բացատրենք, թե շատ է տանջվում, ծնոքը դնում էր ծախ կրծքին և ասում. «Այ, հենց այստեղս, ճիշտ այստեղս սաստիկ ցափում է»: Ճիշտ այդպիս էլ իմ սրտի խորքն է սաստիկ ցափում:

Սառը մզկիթի բակ՝ շրջապատված հին, սևացած, սակայն հսկա քարենրով շարված քարձոր պարսպով և մարդու հոգին սարսունցնող, սաղցանման հանգստաքարի¹ վրա՝ մի դագաղ: Հանգստաքարն էլ, նրա պատվանդանն էլ հսկայական մի քարաքնկորից է պատրաստված: Դագաղի տակի քարն այնքան սառն է, որ ինձ թվում է՝ նեն դիաչեմ դրան, ծնոքս կպած կմնա. հեռու նմ կանգնում: Կարծեն այս բոլորը՝ այդ վիթխարի պատերը, քարենք ստեղծվեն նն, որպեսզի մարդ զգա իր անզորությունն ու խնդությունը:

Դրանից հետո, նորք էլ մի հանգստաքար տեսնեմ, ինչ նդանակ էլ որ լինի, մրսում նմ, փախչում այդտեղից: Սակայն նրբնմն էլ ակամայից, հանկարծակի միտքս է զալիս այն մզկիթի բակը, հանգստաքարը և սառությունը: Կրկին մրսում նմ:

Գիշենք Էմրահը զանգահարեց և ասաց. «Մեծ մայրս վախճանվեց»: Իմացա, որ մահացել է: Առավոտյան, գնրեզմանատանը, գուսուլիաննում² (գուսուլիանն քառն անզամ սարսունցնում է

¹ Մզկիթի առջևում տնդադրված քար, որի վրա դնում նն դագաղը, որպեսզի կատարվի հուղարկավորության կարգը: (Այսուհետև համարակալված տողատակների ծանոթագրությունները թարգմանչինն նն, իսկ աստղանիշներով՝ հնդինակինը:)

² Վայր, որտեղ կատարվում է մահմերական ծիսական լվացման արարողությունը:

հոգիս) կանայք նրան լողացրին, պատրաստնեցին, հնտո մնզ կանչնցին՝ հրաժնշտ տալու: Սառած մարմնին հրաժնշտ տվնեցի, այտերը համբուրնցի: Մինչև հիմա էլ շուրջնրիս դնո զգում նմ այն սառնությունը, որ ընդիանրապես հատուկ չէր նրան: Ես գիտեի, որ տատս դագաղում է դրված, սակայն, այնուամենայնիվ, չէի կարողանում հաշտվել այդ մտքի հնտ: Ինձ թվում էր, թե այս ամենը տեղի էր ունենում նրազում: Չէի կարողանում հավատալ, որ տատս կարող էր այդ աստիճան անշարժ և անօգնական պառկած լինել դագաղում, և անհավանական էր թվում նաև այն, որ մենք այսպես անզոր հնտնում էինք այս ամենին:

Մինչ մենք մզկիթի բակի ամենամենկուսի մի անկյուն քաշված կանանց հնտ այդպես հուսահատ սպասում էինք և նոր նկողներին փաթաթվում լացում, հավաքված տղամարդկանց խմբից մեկն արագ ու անհանգիստ քայլերով մնզ մոտենալով հարցրնց.

- Մենք մորաքրոջ մոր և հոր անուններն ի՞նչ են:

Կանայք այս հարցին անմիջապես չպատասխանեցին: Լուրջունը և հայացքների փոխանակումն այնքան նրկարնց, որ սկսնց ուշադրություն գրավել: Որոշ ժամանակ անց լուրջունը կրկին կանանցից մեկը՝ Զնիրա մորաքրոյրս, խախտնց.

- Հոր անունը Հուսեյն է, մոր անունը՝ Էսմա:

Հնոց որ մորաքրոյրս այս անունները տվեց, բոլորի հայացքը դարձավ ինձ՝ ասես հավանություն ակնկալելով, կամ էլ ինձ այդպես թվաց:

Երբ հարց տվողը այս լուր կանանց խմբից իր սպասած պատասխանն ի վերջո կորզած մարդու հանգստությամբ ուղղվում էր հանգստաբարի առջևում հավաքված տղամարդկանց մոտ, սրտից պոկենցին և, լուրջունը խօնլով, ինքնաբերաբար շրթունքներից դուրս թռան այս քառերը.

- Սակայն դա ճիշտ չէ... Նրա մոր անունը Էսմա չէ, Խսկուիի է, հոր անունն էլ Հուսեյին չէ, Հովհաննես է:

Մարդը, որ իր վրա էր վնրցրնլ անունները հայտնելու պարտականությունը, արդեն իր աննլիքն ավարտած էր համարում, իմ առարկությունից դնմքի դժգոհ արտահայտությամբ նու նկավ և սևուուն նայեց ինձ՝ ջանալով հասկանալ թե ի՞նչ եմ ասել:

Այդ ժամանակ մորաքույրներս սկսնցին լացնել, և սա ասնս ազդանշան նդավ, ու բոլոր կանայք միացան այս լացուկոծին: Ծատ հաճախ լացը վարակիչ է: Ես ևս արցունքներս չկարողացա զսպնի: Լռնցի՝ մտածնլով, որ առարկությունս կրկննլը և ասածներս հաստատնլը լացն ավելի կրորբոքի, ուստի ամոթով, որ մեր կնդավորությունն անգամ այդ պարագային էլ շարունակվում է, զլուխս կախնցի ու լռնչայն արտասվնցի:

Մարդը մի պահ այս լացող կանանց խմբին նայնց և ապա դնմքի արտահայտությամբ, որն ասնս նշանակում էր «Էհ, կանայք նն, էլի», մեր մոտից արագ հնոացավ:

Ինչպես որ մոր անունը Էսմա և հոր անունը Հուսեյին չէր, այնպես էլ իր անունը ոչ թե Սնիկը էր, այլ Հնրանուշ: Ես էլ այս բանը շատ ուշ էի իմացնել:

Այն ժամանակ Բալոի¹ սահմաններում գտնվող զյուղը՝ Հաբարը,՝ Հնրանուշի մանկության տարիններին Էրգանի-Մաղեն զավառին Ենթակա 207 ծովս ունեցող մի մեծ զյուղ է նդնլ, որտեղ կար նրկու նկնդեցի և մեկ վանք²:

Հնրանուշը Հովհաննեսը՝ և Խսկուի կատարյանների նրկորդ նրեխան էր: Նրանց առաջին նրեխայի՝ Մարքրիտի մահվանից հետո ծնված Հնրանուշին ծնողները շատ մեծ հոգատարությամբ էին մնացրեն: Նրանից հետո իրար նտևսից նրկու նրեխա էլ էին ունեցնել՝ Խորենը և Հրայրը, որոնց Հնրանուշը, փոքրիկ նրեխա լինելով, որպես ավագ քույր խնամեն է:

Հնրանուշի հայրը՝ Հովհաննեսը, յոթ նրեխաններից նրբորդն է նդնլ: Նա իրենից մեծ՝ Պողոս և Ստեփան, իրենից կրտսենը Հրանտ, Կարապետ, Մանուկ անուններով հինգ նորայր և Զարուի անունով քույր է ունեցնել: Առանց այդ էլ բազմանդամ ընտանիքը մեծ տղաների ամուսնությունից հետո էլ ավելի բազմանդամ է դար-

¹ Էսագիգի նահանգին Ենթակա զավառի կմնտրոն:

² Ժողովրդի մեջ որպես Հաբար հայտնի զյուղի հայերեն անունը Հավավ է: Այսօր Երինօգու անվանափոխված զյուղը Ենթակա է Թովանջըլարին, որը նախկինում զավառակ էր, ներկայում՝ զավառ:

Հավավում է նդնլ շրջանի ամենամեծ վանքը՝ Քաղցրահայաց կամ Հավավի վանքը և նրկու նկնդեցի՝ Ս. Աստվածածինը ու Կաթողիկեն:

“Գրծլու ծեր Հովհաննես է. այս անունը հանդիպում է նաև Ավետարանում: Սակայն Անատոլիայում կան նաև այդ անվան Օվաննես, Օվանիս, Օհաննես արտասանության ծեմբ:

ձնի: Փոքր տարիքում անհայտ մի հիվանդությամբ վարակված Մանուկը նրեար ժամանակ չի կարողացել ազատվն այդ հիվանդության ճիրաններից: Ամբողջ զյուղը նրա ապաքինման համար նկնդցում աղոթել է, սակայն հիվանդի վիճակը չի բարելավվել: Երբ արդեն բոլոր հուսանոր մարել են, Մանուկն առողջացել է: Ամբողջ զյուղը կատարյանների գլխավորությամբ տոնել է այս իրադարձությունը:

Ներանուշի պապը՝ Հայրապետ էֆենդին, Բալուում և շրջակայքում, Էրգանի-Մադենում ու Քիղըում¹ ճանաչված, սիրված, պատիկ վայելող մանկավարժ է նղել, հայտնի որպես լավ մարդ, որի խոսքն ու գրույցը հարգում էին: Այն ժամանակներում Էրգանի-Մադենում և Քիղըում քոլեզներ են նղել, որտեղ նրեխանները տարրական կրթությունը ստանալուց հետո շարունակել են ուսումը: Հայրապետ էֆենդին դասավանդել է այս քոլեզներում: Գյուղի նկնդցու հոգաբարձուն է նղել և նաև նրգչախմբի ղեկավարը: Ասում են, որ նրա նղբայրը՝ Անդրեաս Կատարյանը, իրենից առավել մեծ ճանաչում ունեցող և օծված մի մանկավարժ է նղել և հին հայերեն այն տեքստերը, որոնք ոչ մեկը չի կարողացել վերծանել, բնրել են նրա մոտ կարդալու: Անդրեասն ամենաղժվար տեքստերն անգամ կարծ ժամանակում կարողացել է կարդալ: «Բալու, իր սովորույթները, կրթական ու իմացական վիճակը և բարբառը» (հայերեն, Լահիրեն, 1932թ.) գրքի հնդինակ Հարություն քահանա Սարգսյանը Անդրեաս Վարժապետի մասին հետևյալ տողերն է գրել. «Անդրեաս Կատարյան Վարժապետն Անատոլիայի զավակներից մեկն է: Լարճահասակ, քչախոս Անդրեաս Վարժապետը, հաստ ունքների տակ փայլող աշքերի խնձացի հայացքով բոլորի վրա առաջին հանդիպումից լավ տպավորություն էր թողնում»:

Կատարյաններն ու Արգումանյանները զյուղի տոհմիկ և բազմանդամ նրկու ընտանիքներն են նղել: Կատարյաննենց Հովհաննեսն իրենց հարևան Արգումանյանների ավագ դստերը՝ Իսկուհուն, որ իր մոր անվանակիցն էր, շատ է հավանել: Հայրը մի օր նրան հարցրել է, թե արդյոք կուզմա² ամուսնանալ հարևանի

¹ Բինօյու նահանգին ննթակա գավառի կննտրոն:

աղջկա հնտ: Հռվիաննեսն առանց տատանվնլու ասել է՝ «այս» և ուրախությունից վնր թռչնլ: Իրենից վեց տարի փոքր Խսկուիին էլ Հռվիաննսի պնս շատ քույրնր ու ներայրնր է ունեցնլ: Երկու նդրայրնրի և շորս քույրնրի մնջ ամենամեծն է եղնլ: Հայկից և Սրբուհուց հնտու գույզ քույրնր են աշխարհ նկնլ՝ Զարուիին և Տիրուիին, ամենափոքրը Միրանույշն է եղնլ:

Խսկուիի մայրը՝ Թագուիին, զյուղի բուժակն է եղնլ: Ասում են, որ մի բժշկի շափ գիտնիք է ունեցնլ և հատկապն կոտրվածքնրի ու ոսկորնրի դուրս ընկնելու դնպրում նույնիսկ շրջակա զյուղնրից իրեն են դիմնլ: Այս երկու հարեան գնրդաստաննրը միմյանց հնտ շատ լավ հարաբերություննրի մնջ են եղնլ, և նրանց բոլոր անդամներն էլ Հռվիաննսի և Խսկուիի ամուսնությանը հավանություն են տվնլ: Այսպիսով, Ներանուշն աշխարհ է նկնլ որպնս այս սիրով ամուսնության նրկորոր զավակ: Ներանուշի կնքահայրը տարիննր ի վեր կատարյաննրի նրենսաննրին կնքող Էլիյան ընտանիքից Լևոն Էլիյանն է եղնլ:

Ներանուշը շատ ուշիմ և միևնույն ժամանակ նրաժշտական հակումնր ունեցող նրենսա է եղնլ: Քանի որ շատ է սիրն նրգնլ, նրգացանկն անընդիատ ընդարձակն է, աշխատն նոր սովորած նրգնր նրբայրնրին և զարմիկննրին էլ սովորնեցնլ: Սակայն մի նրգ է ունեցնլ, որն ամենաշատն է սիրն և ամեն հարմար պահի նրգնլ: Պայը նրան ծնկննրին է նստեցրն և նոր նրգնր սովորնեցնլ, հնտու էլ սովորնեցրածննրը լսնլ, Ներանուշի մազնրը շոյնլով՝ հասկացրնլ, որ հավանն է: Խաղնրի ժամանակ հիմնականում կազմակերպիչն ինքն է եղնլ, նրա լիդնրի և առաջնորդի այս հատկանիշը մյուս նրենսաննրի կողմից անխսու ընդունվն է:

1913 թվականին, նրբ Ներանուշը սկսն է հաճախն դպրոց, նրա հայրը և երկու հորենդրայրննրը, որոշ այլ ազգականնրի նման գնացնլ են Ամերիկա փող վաստակնլու և դրամագլուխ ճնոր բնրելու նպատակով, որպնսզի կարողանան գործ հիմննլ: Այս ժամանակ հարուստնրի նրկիր Ամերիկա գնալով հարստանալու նրագանքը զյուղի տղամարդկանց շրջանում մնծ տարածում է ունեցնլ: Առաջինը Ամերիկա մնկնողը նրա Պողոս հորենդրայրն է եղնլ, ավելի ուշ՝ Ստեփան հորենդրայրն է գնացնլ: Նրանցից հնտու

էլ հայրը և Հրանտ հորնդբայրը նրկար ու արկածներով լի ուղևորության են մեկնել:

«Նրանուշը, որը հորնդբոր աղջկա՝ Մարիամի հնտ նույն տարին է սկսել դպրոց հաճախել և նույն դասարանում սովորել, գրել-կարդալոց յուրաքանչյուր պես հորը և հորնդբայրներին ուղղված մի նամակ է գրել: Նրանուշի գրած նամակի մյուս էջին էլ Մարիամն է գրել, և այս նամակն ուղարկել են Ամերիկա:»

Թղթի մի էջին Հնրանուշի գրչի տակից դուրս նկած տողնոր սրանք էին.

Սիրելի հայրիկ, մնծարզո՛ հորնդբայրներ.

Մենք էլ մեր տկար գրիշով ուզնցինք նրկու տող գրել՝ իմանալով, որ կուրախանաք:

Հուսով ենք, որ լավ եք, այս ենք փափազում և աղոթում, որ միշտ լավ լինեք: *Մենք էլ կարգապահորեն դպրոց ենք հաճախում և շատ աշխատում, որպեսզի լինենք կրթված զավակներ:*

Խորենը, Հրայրը, Ժիրայրը, Մարիամը և նև համբուրում ենք ձեր ձեռորենը: *Աննան ձեզ շատ է կարոտել և համբույրներ է ուղարկում:*

«Նրանուշ՝ կատարյան

Նամակում հիշատակված Ժիրայրը և Մարիամը Հնրանուշի Ստնկան հորնդբոր նրենիսաներն են նեն: Իսկ Աննան այն անունը՝ որով ընտանիքում կոչել են մորք՝ Իսկուհուն: Նամակի մյուս էջին էլ Մարիամը հնտեյալն է գրել.

Սիրելի հայրիկ և հարգելի հորնդբայր.

Մի քանի տող եմ ուզում գրել, այսպիսով միզուցն ձեզ ուրախացրած կլինենք:

Ձեր լավ լինելու համար աղոթում ենք, որ մենք էլ լավ լինենք: *Հարգելի սիրելիներ, մենք էլ այժմ դպրոցից ետ չենք մնում և աշխատում ենք:*

¹ Այս արևմտահայերն նամակի պատճենը կա գրում և այնտեղ ստորագրված է Հրանուշ և ոչ թե Հնրանուշ: Այս մասին մենք հարցենք ենք նաև Ֆնքիին Չեթինին, որն էլ պատասխանել է, թե տատին իրականում ասել են Հնրանուշ, և այս փաստը նա ճշտել է նաև տատի ԱՄՆ-ում ապրող հարազատներից:

Անհոգ նղնք, սակայն խնդրում ենք, որ միշտ նամակ գրեք:
Շատ ենք խնդրում, որ Օհան ախպարը և Հրանտ ախպարն՝ էլ գրեն,
բայց չեն գրում:

Համբուրում եմ Ձեր ճնորժերը: Խորենը, Հրայրը, Ժիրայրը,
Նեկտարը, Աննան էլ հատուկ բարևում են:

Մարիամ Կատարյան

Հորնորոր աղջիկներ Հնրանուշը և Մարիամն իրենց գրենլ-
կարդալ սովորելը հայրներին և հորնորայրներին ավետել են նույն
թղթի վրա գրենլով: Սակայն, նամակի մի կողմինը շատ ուղիղ, շատ
գնդեցիկ ծնողազիր էր և մյուսից անմիջապես տարբերվում էր,
առաջին հայացքից ուշադրություն գրավում: Այս անսխալ, մար-
գարիտի պն զիրը Հնրանուշինն էր:

Հովհաննեսը և Իսկուիին, որոնք պարելու մեծ սեր են ունեցնել,
զյուղի ոչ մի հանդիսություն բաց չեն թողենի՝ տրվել են նրածշտու-
թյան ոփթմին, ժամերով պարել, մասնակցել հալային¹: Ամերիկա
գնացած ամուսնու բացակայության ժամանակ Իսկուիին հարսա-
նիքներին և խրախճանքներին հորնորոր հնտ է գնացնել, մասնակ-
ցել պարերին ու հալային:

Գնուովա երկար գիշերների ամենամեծ զվարճանքներից մեկը
դերվիշների այցն է նղեն: Գյուղի բնակիչները դերվիշներին շրջա-
պատել են և երկյուղով, զարմանքով ու հիացմունքով դիտել շամ-
փուրներով, շիկացած վառարաններով նրանց բնմադրություննե-
րը: Երկաթն շամփուրները մի այտից մտցրել, մյուս այտից հանել
են, սակայն այդ շամփուրներին մի կաթիլ արյուն անզամ չի նղեն:
Գրկեն են շիկացած վառարանները, սակայն դրանք գրկող դերվիշ-
ների ծնորժեն ու թևերը չեն այրվել: Հնրանուշին այս ամենը շատ է
զարմացրել: Մի օր, երբ նա դպրոցում է նղեն, նրա նորոր՝ Խորենի
վիա նոացած ջուր է թափվել, և Խորենի ծախս կրծքին ու թևին խոր
այրվածքներ են գոյացել: Ինչքան Հնրանուշը նայեն է նղերոր այր-

¹ Ախպար բառը հայերենում օգտագործվում է մեծ նորայր իմաստով, հիմնա-
կանում ախպարիկ ձևով:

² Ծողովրդական պարի տեսակ: